

Šlosar, Dušan

Substantivní kompozita skladu V-(K)-S

In: Šlosar, Dušan. *Česká kompozita diachronně*. Vyd. 1. V Brně: Masarykova univerzita, 1999, pp. 32-36

ISBN 8021020717

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/123014>

Access Date: 05. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

4. Substantivní kompozita skladu V-(K)-S

Tento osobitý typ kompozit s předním členem verbálním a zadním substantivním byl vlastní už praslovanštině (Kaiser 1980). Mezi oběma členy stál konekt *-i-*, který připomínal koncovku imperativu: **bol-i-golv-ъ*. Z toho se téměř všeobecně vyvozuje, že imperativní podoba verbálního členu je v těchto kompozitech původní. Skutečná imperativní forma to však asi nebyla: nejsou doložena stará kompozita s prvním, verbálním členem a-kmenovým nebo atematickým (v těchto případech by měl být imperativ zakončen *-jъ*). Řada raně staročeských osobních jmen přitom svědčí, že jestliže slovesný kořen prvního základu končil na konsonant a konsonantický počátek měl i druhý základ, *-i-* tu zřejmě mělo funkci konektu. Jestliže totiž měl první člen vyznění vokalicke, obešla se složenina bez konektu: *Načěplk, Otěslav, Ubyněga, Sbramír...* Formální shoda první části s konektem *-i-* a imperativu u valné většiny kompozit tohoto typu však později skutečně vedla k tomu, že nověji vzniklá kompozita mívají první část ve formě imperativu i jiných morfologických typů: čes. *tlučhuba*, slov. *hrajnoha* a podobně v některých dalších slovanských jazycích (Kaiser 1980, Bartáková 1985).

Praslovanský původ typu dokládá skutečnost, že taková kompozita nacházíme, byť v nestejném počtu, v jazycích západoslovanských, východoslovanských i jihoslovanských: např. rus. botanický název *болуголов*, stč. název osoby *močihub*, charv. název osoby *kalivoda*. Morfologická charakteristika složeniny se nemusela shodovat s morfologickou charakteristikou zadního členu (viz kap. 3); u nejstarších formací docházelo ke změně ve prospěch deklinace o-kmenové (Kaiser 1980).

Ve staré češtině, zřejmě obdobně jako v jiných starých slovanských jazycích, měl však tento typ periferní povahu, protože mu silně konkurovaly složeniny ze stejných komponentů, avšak řazených v opačném sledu S-K-V: *kolomaz', nocleh...* (viz kap. 3). Protože v obou uvedených typech kompozit šlo o spojení dvou prostých kmenů bez dalších formantů, nebylo nijak možno naznačit jejich vzájemný vztah. Ten také býval různý: jmenný komponent mohl vyjadřovat patiens děje pojmenovaného komponentem verbálním (*medvěd', kalivod*), neživého nositele děje (*listopad, bolehlav*) nebo okolnost děje, místo (*nocleh*), prostředek (*kolovrat*) apod. Z toho plyne, že ani zde nelze mluvit o vyjádření nějakého syntaktického vztahu mezi členy kompozita, nýbrž že tu jde o pojmenování některého z možných sémantických doplnění slovesného děje. Tři-

dění kompozit podle větných členů na základě jejich transformace v propoziční strukturu není tedy ani zde, aspoň pro starou dobu, ničím opodstatněné. Sémanticky jde u obou těchto typů kompozit o vyjádření vztahu substance a děje.

Položme si otázku, jaký je rozdíl mezi oběma konkurenčními typy kompozit, tzn. V-K-S a S-K-V. Vidíme, že co do množství informace je nepodstatný, ovšem jen v takovém případě, jestliže morfologická charakteristika druhého členu v kompozitech V-K-S (*bolehlav*) je odlišná od morfologické charakteristiky samostatného substantiva reprezentujícího druhý základ (*hlav0 X hlava*). Jestliže tomu tak není (např. u typu *lomikámen*), je informační hodnota pojmenování snížena diferencí mezi předpokládaným původním lexikálním významem samostatného substantiva a mezi skutečným významem druhého členu složeniny: *-kámen ≠ kámen*. Protože taková je většina případů, leží patrně právě v tom příčina periferního postavení tohoto typu tzv. exocentrických kompozit.

I. Němec už před lety (Němec 1968) konstatoval, že periferní postavení pojmenovacího typu vede obecně k tomu, že se pak typ uplatňuje ve zvláštních podsystémech, jako v terminologii nebo ve vlastních jménech, popř. nese expresivní příznak.

Typ V-i-S ve staré češtině tomuto Němcovu poznatku plně odpovídá: srov. terminologický prvek *trativod*, expresiva *močihub* „piják“, *vydřiduch*, *pařibok*, *stulikep*, *pudivietr*, *rušikvas*, *zvedinos*, *třěščikrov*. Staročeská vlastní jména navazují na dřívější, v podstatě ještě praslovanská jména jako *Vladimir*, *Mstislav*, *Rostislav*; *Borivoj*, *Trpimir*, *Držislav*; *Kazimir*. V tomto pojmenovacím okruhu byl typ zvláště produktivní; kromě notorických osobních jmen, která nám posloužila za příklady, a dalších tohoto typu, jako *Spytihněv*, je ve staročeských pramenech doložena celá řada dalších, později neznámých, jako *Vyždmihuba*, *Mstihlava*, *Kusibrod*, *Mstidruh*, *Studihrah*, *Solihrách*, *Chvaliboh*, *Ctíboh*, *Svědiroh*, *Pucibřuch*, *Smyslíboj*, *Buřivoj*, *Vrativoj*, *Třibřuško*, *Pomnikvas*, *Strašikvas*, *Hubiles*, *Mazipes*, *Tlačisvět*... Tento typ se reflektuje i ve jménech obyvatelských, např. *Zbizubi*, *Pobivazci*, *Hřěšihlavi*, *Řěžihlavy*..., a z nich derivovaných jménech místních, jako *Rušisvadov*, *Slaviborov*..., *Tvořihráž*, *Přibihráz* apod. Jména tohoto typu pak měla další osud charakteristický pro parasystémy, speciální soustavy existující na pozadí systémů základních. Jejich další vývoj spočíval v tom, že jednotlivé komponenty se začaly vzájemně kombinovat bez ohledu na jejich sémantickou slučitelnost: *Sudivlad*, *Sudiroh*, *Podivoj*, *Sudivoj*, *Střezivoj*, *Kazirub*, *Spytimír*, *Vratižtr*, *Hladimor*, *Vladislav*, *Borislav*, *Bořihněv* apod. Ve službách terminologie se náš typ kromě uzuálních prvků, jako např. *trativod*, uplatnil v četných individuálních kreacích Klaretových, jako *hudivarhan*, *kladinoh*, *lščiroh*, *dščirad(a)*, *hladinoh*, *hladihlav*, *lapikus*, *slučičč* ...

Už raná staročeská formace *bolehlav* signalizovala, že konekt nemusel být pouze i-ový. Ve staré češtině 14. století se objevuje kompozitum *kratochvíle*

s konektem *-o-*. Je to ovšem nepochybný raný kalk něm. *Kurzweil*. Jeho uzualnost dokládají četné derivace: *kratochvllé, kratochvlliti, kratochvilný, kratochvilník, kratochvilnicě*. Spontánní vznik lze předpokládat u termínů *vrtohlav* a *pasoiit*. Stejný konekt má i množství umělých Klaretových výtvorů: *zpěvohlas, svazořčč, sběrohvězd, matonoh* (název rostliny), *střělobok, střelokoň* a dále *propria Lubosváři, Střělokluči // Střělokluky, Kratonohy, Trpoměchy, Ščipoklasy, Praskolesy*. Husovým výtvozem je zase expresivum *kydochlév*. (Mnoho formově shodných Klaretových výtvorů sémanticky našemu typu neodpovídá: *běhohvězd(a), mluvokrása, běhoměsiec, rodokmen, dunovietr*: jejich druhý člen je přímým pojmenováním substance, první vyjadřuje její vztah k ději: např. *dunovietr* je vítr, jehož příznakem je děj pojmenovaný slovesem *dunu dunúti*. Jde tedy o kompozita endocentrická.)

Výjimečná jsou staročeská apelativní kompozita typu V-K-S s nulovým konektem: *neznaboh* (doložené od dob Štítného; jeho forma odpovídá do značné míry předpokládanému výchozímu stavu, tzn. první člen je slovesný kořen, ale protože jde o sloveso a-kmenové, neuplatňuje se konekt *-i-*, podobně jako u řady vlastních jmen osob; druhý člen je sice morfologicky totožný s fundujícím substantivem *bóh*, je však od něho odlišen délkou kořeného vokálu).

Uvedli jsme už, že konekt *-i-*, který připomínal zakončení imperativu, vyvolal v život podtyp bez konektu, jehož první část se shodovala s imperativními formami i novotvary. Patří sem např. varianty *stulkep* (*// stulikep*) a *Kalvoda* (*// Kalivoda*) a dále expresivní apelativa *valtruba, bijpaličč, lupskřtňě, lupkámen, duspivo*, kalk *spalobět*. Vlastní jména osobní jako *Melhuba, Držkraj, Stavboj, Vyvlečmaso, Vařmaso, Jěžmaso, Pišpivo, Stavklas, Bransúd*. Na nich jsou založena toponyma typu *Mrsklesi, Podmylesy, Pobipsy, Poděbradi...*

Pro střední dobu máme (u Veleslavína) nově doloženy např. termíny *lomi-kámen, vijohlav* (ale *vijehlávek* je doložen už u Klareta), *střebivejce, kazimluv* a expresivní pojmenování *trubiroh*.

Novem střední doby je rozšíření postupu kompozičně sufixačního. (Ojedinele jsme se s takovými případy setkávali i v době starší: *třasořitka, pasobřušec*.) Sufix má ve formacích struktury V-K-S obdobnou úlohu jako změna morfologické charakteristiky zadního členu: odlišit jeho sémantickou roli v kompozitu, již je doplnění předního verbálního členu, od jeho funkce pojmenovací. Doklady: *střebíkrevka, třasořítek*.

Také materiál z Komenského svědčí o obdobném stavu: nově doloženými expresivými jsou *močihuba, pudivítr, třeštihlav*, odlišný konekt se objevuje v sufixálním kompozitu *střebokrevka*.

V Tomsově slovníku nenacházíme kompozita našeho typu, která by nebyla doložena už dříve. Zdá se však, že lépe než Tomsa obráží skutečný stav na počátku obrození slovník Dobrovského. Je ještě prost výsledků voluntaristického novotvoření charakteristického pro následující generaci, přitom však čerpá z jazyka živého (kdežto Tomsa se opírá o historický materiál, hlavně o Vele-

slavína). Dobrovský přináší svědectví o živosti tohoto typu při vytváření expresív v lidovém úzu novými doklady jako *hryzikúrka*, *kazisvět*, *lomihnát*, *mastihuba*, *mastikulka*, *pletikoš*, *pletinoha*, *šaliplachta*, *vydřiduch* a řadou dalších. Častá jsou zde kompozita bez konektu, jejichž první část je totožná s tvarem imperativu: *češpivo*, *hřešpytel*, *lupkámen*, *močhuba*, *otevřhuba*, *slombidlo* // *zlombidlo*, *tlučhuba*. Restrukturační tendence směřující k tomuto stavu jsou mnohem starší: varianty vlastních jmen *Držkraj* a *Držslav* (vedle *Držikraj* a *Držislav*) jsou doloženy už v 13. století (viz Pleskalová 1998). Je to pochopitelné, později by verbální kořen spojený se zadním členem konektem *-i-* nemusel ve všech případech být ztotožňován s imperativní formou. O stálé živosti typu na začátku 19. století svědčí okolnost, že verbální komponenty se objevují i v prefigované podobě (*vydřiduch*, *slombidlo*).

U Dobrovského nacházíme kromě toho také několik dalších kompozit našeho typu s konektem *-o-*: *kolohnát* (nepochybně ovšem starší provenience), *kolozub*, *vrto duch* a *vrtohlav*. Sufixální kompozita jsou zde nepočtená: *krutohlávek*, *pasorítek*, *třasořítek*.

Novočeským materiálem je potvrzen předpoklad produktivity expresív dedukovaný z materiálu Dobrovského: objevují se nové složeniny, jejichž přední člen představuje prefigovaný slovesný základ: *odřihost*, *utřinos...*, i základ prostý: *ježibaba* (který ovšem představuje restrukturuji pův. *ježibaba*). Jsou doloženy i početné nové formace s první částí v imperativní formě: *držgrešle*, *lamžezezo*, *strašpytel*, *melhuba*, *vařbuchta...* Nově jsou doloženy také ojedinělé formace bez konektu (*matlafous*, *přetrhdllo*). Jde vesměs o pojmenování osob. Do terminologických okruhů patří jen nové kompozitum *kratiknot* (Šlosar 1996).

V podrobném popisu novocheského stavu (Bozděchová, s.a.) se uvádějí nadto nové formace stejného složení i sledu komponentů, ale odlišné sémantiky: typ *svítiplyn*. Jde o pojmenování substance (*plyn*) a její charakteristiku pomocí statického dějového příznaku, tedy kompozita endocentrická. K tomuto typu patří např. termíny *vratiprst*, *vatipeň*, *vatiráhno*, *vatiplachta*. Uplatňuje se však i v nespisovné slovní zásobě (*pršiplášť*).

Neobjevují se však už nové formace s jinými konekty, tj. *-e-* a *-o-*. Periferní postavení mají také útvary kompozičně-sufixální (*kazirodec*, *třasořítko*, *kuhlihrášek*).

Od střední doby jsme tu přestali sledovat vývoj vlastních osobních jmen našeho typu. To proto, že se právě ona nejdůsledněji zformovala v parasystém. Tato skutečnost se zprvu projevovala volnou kombinovatelností komponentů tohoto typu bez ohledu na sémantiku (*Bořislav*, *Bořihněv*, *Kazirub*, *Mstibor*, *Brodislav* ...). V další fázi pak vzájemnou kombinovatelností komponentů rozdílných typů složených osobních jmen (tj. typu *Borivoj* a typu *Jaroslav*). Tak vznikala vlastní jména jako *Miroslav*, *Miloslav*, *Drahoslav*, *Chleboslav*, *Blahoslav*, *Jaromír*, *Bolemír* apod. Tvoření místních jmen tohoto typu bylo však

ve střední době už neproduktivní. Přechodně bylo tvoření osobních jmen oživeno v době obrozenské.

Z našeho pozorování substantivních kompozit složení V-K-S vyplývá jednak poznatek, že konekt *-i-*, původně téměř monopolně spojující obě části složeniny, není od původu imperativní koncovka. Brzy mu v omezené míře začaly konkurovat konekty jiné, *-e-* (*bolehlav*), *-o-* (*kratochvíle*) a *-0-* (*nezna-boh*). S imperativním tvarem však sekundárně začal být ztotožňován a to vedlo k vzniku podtypu s nulovým konektem (*tlučhuba*).

Dále nám tento diachronní pohled stvrzuje objektivní existenci a chování tzv. parasystémů v slootovorném plánu. Parasystém se nám jeví jako sekundární soustava vzniklá na pozadí základního systému nocionálních apelativ, která využívá periferních prostředků a postupů (často také formantů, které v systému nocionálních apelativ už ztratily svou produktivitu) k tvoření speciálních okruhů pojmenování: proprií, terminologických prvků a názvů expresivně zabarvených.